

ПРОБЛЕМИ ДІАГНОСТИКИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСВІТЬОГО СЕРЕДОВИЩА

PROBLEMS OF DIAGNOSIS OF PSYCHOLOGICAL SAFETY OF THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

У статті викладено сутність понять «освітнє середовище», «безпечне освітнє середовище», «психологічна безпека», «психологічна безпека освітнього середовища». Визначено основні критерії, спрямовані на формування психологічної безпеки як компонента безпеки освітнього середовища вищого навчального закладу (щоденне зміцнення психічного здоров'я учасників освітнього процесу; відсутність зовнішніх і внутрішніх загроз для продуктивного розвитку особистості; включення насиченої програми освітнього середовища, яка повинна сприяти стимулювальному розвитку учасників освітнього процесу; категорична відсутність психологічного насильства під час взаємодії). Розглянуто принципи забезпечення психологічної безпеки в освітньому середовищі. Виокремлено діагностичні показники психологічної безпеки освітнього середовища вищого навчального закладу: рівень ставлення до середовища (позитивний, нейтральний і негативний); рівень задоволеності характеристиками освітнього середовища; рівень захищеності від психологічного насильства у взаємодії. Установлено, що основною загрозою в процесі взаємодії учасників освітнього середовища (студенти, викладачі, адміністрація) є отримання психологічної травми, яка чинить шкоду позитивному розвитку й психічному здоров'ю, відсутність базового задоволення основних потреб, тобто виникнення перешкод на шляху до самоактуалізації. Як один із варіантів розв'язання завдання підвищення психологічної безпеки освітнього середовища вищого навчального закладу запропоновано застосовувати технологію формування психологічної безпеки суб'єкта освіти. Наведено ряд методик діагностики психологічної безпеки освітнього середовища – «Методика оцінки психологічної атмосфери в колективі» (А. Фідлер); «Моніторинг психологічної безпеки освітнього середовища» (Т. Усталова); «Психологічна безпека освітнього середовища» (І. Баєва). Окреслено проблеми діагностики психологічної безпеки освітнього середовища вищого навчального закладу: недооцінювання значущості психологічної безпеки освітнього середовища його суб'єктами – студентами, викладачами, адміністрацією; небажання розголошувати наявність психологічних загроз у навчальному закладі; наявність механізмів внутрішньоособистісного психологічного захисту.

Ключові слова: освіта, вищий навчальний заклад, навчальний процес, освітнє серед-

овище, психологічна безпека, психологічна безпека освітнього середовища.

The article highlights the essence of the concepts "educational environment", "safe educational environment", "psychological security", "psychological security of the educational environment". The main criteria aimed at the formation of psychological security as a component of security of the educational environment university (daily strengthening of mental health of participants in the educational process; lack of external and internal threats to productive development of the individual; inclusion of a rich educational environment that should promote stimulating development of participants categorical absence of psychological violence during interaction). The principles of ensuring psychological security in the educational environment are considered. Diagnostic indicators of psychological safety of the educational environment university are distinguished: the level of attitude to the environment (positive, neutral and negative); level of satisfaction with the characteristics of the educational environment; level of protection from psychological violence in interaction. It is established that the main threat in the interaction of participants in the educational environment (students, teachers, administration) is psychological trauma, which harms positive development and mental health, there is no basic satisfaction of basic needs, there is an obstacle to self-actualization. It is proposed to use the technology of formation of psychological security of the subject of education as one of the options for solving the problem of improving the psychological security of the educational environment of university. A number of methods for diagnosing the psychological safety of the educational environment – "Methods for assessing the psychological atmosphere in the team" (A.F. Fidler); "Monitoring of psychological security of the educational environment" (T.K. Ustalova); "Psychological security of the educational environment" (I.A. Baeva). Problems of diagnostics of psychological safety of educational environment of university are outlined: underestimation of significance of psychological safety of educational environment by its subjects – students, teachers, administration; unwillingness to disclose the presence of psychological threats in the school; the presence of mechanisms of intrapersonal psychological protection.

Key words: education, institution of higher education, educational process, educational environment, psychological security, psychological security of educational environment.

УДК 37

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/35.35>

Соцька О.П.,
канд. пед. наук,
доцент кафедри теорії та методики
дошкільної освіти
Південноукраїнського національного
педагогічного університету
імені К.Д. Ушинського

Борисюк І.Ю.,
докт. фарм. наук,
завідувач кафедри технології ліків
Одеського національного медичного
університету

Діомідова Н.Ю.,
канд. психол. наук,
доцент кафедри психологічної та
педагогічної антропології
Харківського національного
педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Проблема психологічної безпеки актуальна, тому що вона виступає однією зі складових частин національної безпеки. Психологічна безпека зумовлює модель сталого розвитку й нормального функціонування особистості у взаємодії із середовищем. Психологічна безпека

освітнього середовища є провідним компонентом, що впливає на психічне здоров'я та психологічний добробут суб'єктів навчально-виховного процесу. Вищий навчальний заклад (далі – ВНЗ) як соціальний інститут громадянського суспільства є суб'єктом безпеки. ВНЗ, з одного боку, є частиною культурного простору суспільства, з іншого, – являє собою специфічний культурно-

освітній простір. Одним зі шляхів створення безпечного освітнього простору ВНЗ виступає психолого-педагогічний супровід суб'єктів навчального процесу, який будується на принципах інтерактивного соціально-психологічного навчання, містить опанування життєво важливими компетенціями безпечної психологічної взаємодії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор, в яких розглядають цю проблему й підходи її розв'язання. У психолого-педагогічній літературі освітнє середовище вивчається Н. Бойчук [11], К. Вариводою [2], І. Вачковим, Т. Кабаченко [5], Г. Ковальовим, Н. Лабунською, В. Левіним, Т. Мент, В. Пановим, С. Роціною [10], В. Ситніковим, Е. Соколовою, С. Тарасовим, Т. Цюман [11]. Проблема безпеки людини, безпеки особистості продовжує залишатися актуальною проблемою. Зумовлено це інтересом різних авторів до вивчення базових потреб людини, серед яких особливе місце займають потреби в самозбереженні, в безпеці, в редукції напруги. Психологічна безпека освітнього середовища досліджується такими вченими, як І. Баєва [8], А. Бандура, С. Дмитрієва, І. Дубровіна, Я. Кордзінські [12], М. Куїнджі, Л. Малинівська [6], О. Мерзлякова, Г. Мешко [7], О. Мешко [7], Л. Найдьонова, О. Обозова [9], С. Петрова, Л. Регуш, Н. Тарасенко, М. Тарашкевіч [12], В. Ясвін та інші. Забезпечення психологічної безпеки в освітньому середовищі вищого навчального закладу можливо через спільну діяльність викладача й студента. Цьому присвячені роботи А. Апішевої [1], Г. Васянович [3], Н. Гонтаровської [4], В. Зінченко, Є. Моргунова.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. В Україні натеper досить велика увага приділяється питанням навчання та виховання, в той час, як досліджень, присвячених безпосередньо проблемам діагностики психологічної безпеки освітнього середовища ВНЗ, не досить.

Метою статті є дослідження сутності й основних критеріїв формування психологічної безпеки освітнього середовища ВНЗ, а також виокремлення проблем її діагностики.

Виклад основного матеріалу. У більшості зарубіжних досліджень освітнє середовище оцінюється терміном «ефективність школи» як соціальної системи – емоційний клімат, особистісний добробут, особливості мікрокультури, якості навчально-виховного процесу [8; 12]. У вітчизняній науковій літературі освітнє середовище тлумачать як спеціально створене предметне й соціокультурне оточення студента, яке містить різні види умов і засобів здобуття освіти, способи забезпечення продуктивної діяльності. Воно є складною системою, яка поєднує інтелектуальні, культурні, методичні, організаційні, технічні ресурси, й становить сукупність матеріальних, просторово-предметних і міжособистісних відно-

син [10, с. 34]. Л. Малинівська зазначає, що всі ці фактори взаємопов'язані й доповнюють один одного, впливаючи на кожного суб'єкта [6, с. 65].

Учена Н. Гонтаровська у своїх працях розглядає освітнє середовище як фактор розвитку особистості, що поєднує природні, фізичні й соціальні об'єкти й суб'єкти, які впливають на формування студента, на його творчий, професійний та особистісний розвиток, сприяють становленню міжсуб'єктних взаємодій та особистісно-орієнтованих комунікацій в освітньому процесі, забезпечують умови комфортної життєдіяльності в закладі освіти й поза його межами [4, с. 18].

Як зазначають науковці Т. Цюман і Н. Бойчук, безпечне освітнє середовище – це стан освітнього середовища, в якому: наявні безпечні умови навчання та праці, комфортна міжособистісна взаємодія, що сприяє емоційному добробуту студентів і викладачів, відсутні будь-які прояви насильства та є достатні ресурси для їх запобігання, а також дотримано прав і норм фізичної, психологічної, інформаційної та соціальної безпеки кожного учасника навчально-виховного процесу [11, с. 10].

Ключовою психологічною характеристикою освітнього середовища вчені І. Баєва, Й. Кордзінські й М. Тарашкевіч, О. Обозова визначають психологічну безпеку, а психологічно безпечне освітнє середовище – як умову для особистісного зростання її учасників [8; 9; 12]. Так, психологічна безпека в сучасній науці розглядається на різних рівнях:

- на рівні суспільства – як характеристика національної безпеки, в структурі якої є соціальна безпека, що означає виконання соціальними інститутами своїх функцій із задоволення потреб, інтересів, цілей всього населення країни, фактично забезпечуючи якість життя;

- на рівні локального середовища проживання – це сім'я, найближче оточення, референтні групи, навчальні групи;

- на рівні особистості, в якій виникає аспект переживання своєї захищеності-незахищеності, коли можливо говорити про розуміння та уявлення психологічного насильства й коли конкретні поведінкові акти сприяють порушенню безпеки іншого або саморуйнуванню.

Психологічна безпека особистості проявляється в її здатності здійснювати опір у середовищі з певними параметрами, в тому числі й із психотравмувальними впливами, здійснювати опір деструктивним внутрішнім і зовнішнім впливам, що відбивається в переживанні своєї захищеності / незахищеності в конкретній життєвої ситуації.

На думку Т. Кабаченка, психологічна безпека – самостійний вимір у загальній системі безпеки, стан інформаційного середовища й умови життєдіяльності суспільства, що сприяє порушенню психологічних передумов цілісності соціальних суб'єктів, адаптивності їх функціонування та розвитку [5].

Науковцем І. Баєвою категорія психологічної безпеки визначається такими аспектами [8]:

1) як стан освітнього середовища, вільного від проявів психологічного насильства у взаємодії, що сприяє задоволенню потреб в особистісно-довірчому спілкуванні, створює референтну значущість середовища й забезпечує психічне здоров'я включених у нього учасників;

2) як система міжособистісних відносин, які викликають в учасників почуття приналежності (референтної значущості середовища); переконують людину, що вона перебуває поза небезпекою; зміцнюють психічне здоров'я;

3) як система заходів, спрямованих на запобігання загрозам із метою продуктивного сталого розвитку особистості.

У дослідженнях К. Вариводи гуманізація сучасної освіти виступає важливим аспектом формування психологічно безпечного середовища, що першочергово зорієнтована на впровадження технологій особистісно-орієнтованого навчання. Викладач, використовуючи особистісно-орієнтовані технології, спілкується зі студентом не на рівні соціальних ролей, а на рівні особистісної взаємодії, користуючись своєю індивідуальністю як інструментом [2, с. 18].

Основні критерії, які спрямовані на формування психологічної безпеки як компонента безпеки освітнього середовища, можна побачити на рис. 1.

Важливим для нашого дослідження є підхід вчених Г. Мешко й О. Мешка, які вважають, що для забезпечення психологічної безпеки в освітньому середовищі необхідно спиратися на такі принципи [7, с. 102]:

– принцип опори на розвивальну освіту, головна мета якої – не навчання, а особистісний розвиток, розвиток фізичної, емоційної, інтелектуальної,

соціальної та духовної сфер особистості. В основі такого освітнього процесу знаходиться логіка взаємодії, а не логіка впливу;

– принцип психологічного захисту особистості кожного суб'єкта навчально-виховного процесу; реалізацією принципу є усунення психологічного насильства у взаємодії. Незахищений повинен отримати ресурс, психологічну підтримку й захист прав на безпечну взаємодію.

Необхідно відзначити, що освітнє середовище вищого навчального закладу має певні особливості. Кафедра є базовим підрозділом освітнього середовища з виконання основної соціальної місії ВНЗ – підготовки фахівців. Викладачі, будучи інтегрованими в колектив кафедри, виступають суб'єктами взаємодії з керівником і колегами. Психологічна безпека освітнього середовища визначається як колективами кафедр загалом, так і окремими викладачами, які є носіями цінностей, норм, правил поведінки, що становлять сутність організаційної культури кафедр і ВНЗ у цілому [1, с. 8].

Слід підкреслити, що основною загрозою в процесі взаємодії учасників освітнього середовища (студенти, викладачі, адміністрація) є отримання психологічної травми. До педагогічних факторів, які негативно позначаються на розвитку й здоров'ї студентів (тобто сприяють отриманню психологічної травми), а отже, на психологічній безпеці освітнього середовища, належить інтенсифікація навчального процесу, педагогічна тактика, яка провокує виникнення емоційного стресу в студентів, невідповідність методик і технологій навчання віковим і функціональним можливостям здобувачів. У ряді негативних факторів також визначаються неграмотність викладачів у питаннях охорони здоров'я, відсутність системи роботи з формування розуміння цінності здоров'я та здоро-

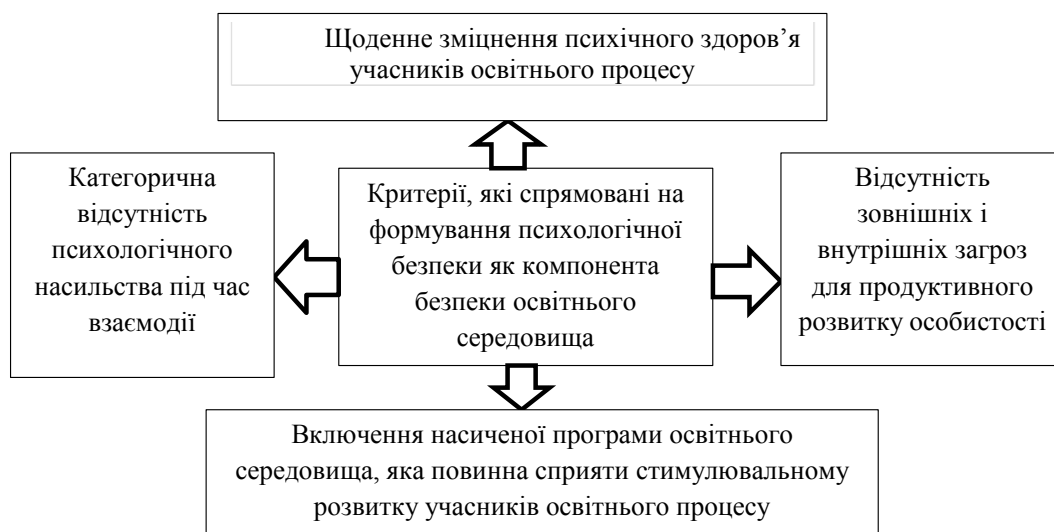

Рис. 1. Критерії, які спрямовані на формування психологічної безпеки як компонента безпеки освітнього середовища

Джерело: авторська розробка

вого способу життя, в тому числі з профілактики шкідливих звичок, аддикцій. У результаті завдається шкода позитивному розвитку й психічному здоров'ю, відсутнє базове задоволення основних потреб, тобто виникає перешкода на шляху до самоактуалізації. Загрозу може нести й негативний психолого-педагогічний клімат у ВНЗ, конфлікти, неадекватна поведінка суб'єктів освіти (публічне приниження, образи, висміювання, ігнорування, неповажне й недобррозичливе ставлення) та неефективна організація освітнього процесу. У таких умовах необхідне підвищення рівня психологічної безпеки освітнього середовища, тобто створення спільними зусиллями усіх учасників освітнього процесу атмосфери психологічної безпеки навчального закладу. Підвищення рівня психологічної безпеки освітнього середовища неможливе без усвідомлення особистістю власної причетності до забезпечення сприятливої психологічної атмосфери, здатності захистити себе й оточення, відмови від психологічно небезпечних типів поведінки. Як один із варіантів розв'язання завдання підвищення психологічної безпеки освітнього середовища нами пропонується технологія формування психологічної безпеки суб'єкта освіти. Першим етапом і важливим елементом вказаної технології виступає діагностика показників психологічної безпеки освітнього середовища ВНЗ. Водночас важливо виявити конкретні джерела психологічних загроз із метою їх профілактики й нейтралізації на наступних етапах освітніх технологій.

Дослідниками пропонується ряд методик діагностики показників психологічної безпеки освітнього середовища: «Методика оцінки психологічної атмосфери в колективі» (А. Фідлер); «Моніторинг психологічної безпеки освітнього середовища» (Т. Усталова); «Психологічна безпека освітнього середовища» (І. Баєва). Можливе використання із цією метою проєктивних методик, спостереження та аналізу продуктів діяльності.

Варто зазначити, що психологічна безпека – стан, що характеризує освітнє середовище навчального закладу, яке можливо зафіксувати через відносини його учасників. Технологічна модель психологічно безпечного освітнього середовища ВНЗ містить такі показники: референтна значущість; задоволення потреби в особистісно-довірчому спілкуванні; захищеність від психологічного насильства у взаємодії.

Одним з основних показників психологічної безпеки освітнього середовища є ставлення до нього – позитивне, нейтральне або негативне, що вимірюється системою шкал, які містять когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти таких відносин. Інтегральний показник відношення до освітнього середовища є індикатором його референтності для суб'єктів навчально-виховного процесу (студенти, викладачі).

Референтність середовища може розглядатися як значущість як вплив на формування особистості. Оточення, будучи референтним, виконує дві важливі функції: нормативну, яка виявляється в тому випадку, коли група розглядається як носій норм і стандартів поведінки, що своєю чергою встановлюють і підсилюють норми й стандарти поведінки самої особистості; й порівняльну, яка виявляється тоді, коли група служить об'єктом порівняння, щодо якої особистість оцінює себе й інших.

Водночас, оцінюючи взаємодію із середовищем, особистість формує свою значущу систему відносин (референтну сферу): визначає позитивно-негативні референти, створює моделі соціальних процесів та явищ, що дозволяють їй адекватно реалізувати себе в процесі життєдіяльності. Це дає можливість акцентувати на психологічній якості середовища, в якому здійснюється актуалізація особистості, її розвиток, тому що воно активно впливає на вибір лінії поведінки.

Наступним значущим показником психологічної безпеки освітнього середовища ВНЗ виступає задоволеність її учасників основними характеристиками взаємодії в ньому. Задоволеність характеристиками середовища є інструментом збереження психологічної безпеки освітнього середовища навчального закладу.

Емпіричним показником у такому випадку є індекс задоволеності освітнім середовищем, що розраховується як сумарна оцінка окремих характеристик соціального середовища закладу.

Такий показник визначається як «задоволеність-незадоволеність». Він має в собі можливість зняття або акумулювання внутрішньоособистісної та міжособистісної напруги. Необхідно врахувати той факт, що на оптимальному рівні напруга сприяє розвитку особистості. За таким показником оптимальний рівень напруги виступає як умова зростання та актуалізації та дає можливість не тільки побачити, а й порівняти поняття «безпека» й «конфліктність» середовища.

Третім показником, включеним у психологічну безпеку освітнього середовища, є категорія психологічного насильства в міжособистісній взаємодії. Він визначається як «захищеність-незахищеність». Психологічне насильство може спровокувати особливості відносин викладачів зі студентами в системі взаємовідносин всередині колективу (як референтної групи), авторитарно-директивний стиль управління, агресивні взаємовідносини всередині кафедри, невміння контролювати власні емоції та регулювати стан.

Таким чином, діагностичними показниками психологічної безпеки освітнього середовища є: рівень ставлення до середовища (позитивний, нейтральний і негативний); рівень задоволеності характеристиками освітнього середовища; рівень захищеності від психологічного насильства у вза-

ємодії. Тому, за нашою думкою, психологічна безпека – стан освітнього середовища, в якому більшість учасників мають позитивне ставлення до нього, а також визначає успішність сформованості (розвиненості) особистісних компетенцій, що стосуються життя в багатокультурному суспільстві: розуміння відмінностей, повага один до одного, здатність жити з людьми інших культур, мов, релігій; здатність брати на себе відповідальність, брати участь у спільному прийнятті рішень.

Для викладачів як суб'єктів психолого-педагогічної взаємодії зі студентами діагностування психологічної безпеки набуває вельми важливого значення, оскільки впливає на результати діяльності як викладача, так і кафедри загалом. Характер цієї взаємодії може травмувально впливати на психологічний стан студентів і негативно відбитися на професійно-особистісному розвитку майбутніх фахівців [1, с. 8].

Отже, під час проведення діагностики психологічної безпеки освітнього середовища ВНЗ можуть виникнути проблеми, які ми розділили на три групи:

1. Недооцінювання значущості психологічної безпеки освітнього середовища його суб'єктами – студентами, викладачами, адміністрацією. Наприклад, у процесі бесіди з психологом студент говорить: *«Не цікаво, коли всі виховані, ввічливі, спокійні. Необхідна боротьба! Необхідність захищатися тримає в тонусі й не дозволяє розслабитись»*. Свою думку висловлюють викладачі: *«Нас змусили виконувати великий об'єм роботи в дуже стислі терміни. Ми обурювалися, не спали ночами, але виконали завдання, яких від нас вимагали. Так ніби й краще: зробили все швидко – й вільні. А так розтягнули б роботу на довше»*. Представники адміністрації вищого навчального закладу задавали запитання: *«А чи потрібно створювати в навчальному закладі «тепличні» умови? Все одно студенти зіштовхнуться з небезпекою вдома чи на вулиці. Нехай краще вчать в закладах освіти протистояти негативному впливу»*.

2. Небажання розголошувати наявність психологічних загроз у вищому навчальному закладі. Адміністрація та викладачі не зацікавлені в розкритті фактів порушення психологічної безпеки, тому подібна інформація часто замовчується та заперечується. Студенти відносяться до відвертих відповідей щодо психологічних загроз у навчальному закладі як до зради й демонстрації власної слабкості: *«Я вже дорослий. Скаржитись не збираюсь. Впораюсь самостійно»*. Батьки відмовляються розкривати або коментувати факти порушення психологічної безпеки в навчальному закладі, побоюючись, що це негативно відіб'ється на їх дітях: *«Головне, щоб не було гірше. Нам головне закінчити вуз – і забути все як страшний сон!»*.

3. Наявність механізмів внутрішньоособистісного психологічного захисту. Часто порушення психологічної безпеки може нанести суб'єкту освіти психологічну травму, яка актуалізує внутрішньоособистісні механізми витіснення, заміни, раціоналізації і так далі. Наприклад, студент забуває, що протягом певного часу піддавався глузуванню та образам; викладач, який відчуває тиск зі сторони адміністрації, знімає психоемоційну напругу, зриваючись на студентах.

Усі перераховані проблеми впливають на відвертість респондентів під час проведення діагностики рівня психологічної безпеки освітнього середовища ВНЗ. У результаті знижується надійність психодіагностичного інструментарію, стає проблемним дослідження конкретних психологічних загроз у навчальному закладі з метою їх подальшої профілактики й нейтралізації, а також впровадження в педагогічний процес технології розвитку психологічної безпеки суб'єктів освіти.

Для підвищення рівня психологічної безпеки освітнього середовища ВНЗ необхідно проводити комплекс заходів:

1. Психолого-педагогічний супровід суб'єктів освітнього процесу: психопрофілактична робота; діагностика; консультування – індивідуальне й групове; корекційна робота (індивідуальна й групова);

2. Розробка системи спільних профілактичних заходів просвітницько-пропагандистського характеру, реалізація яких буде сприяти: цілеспрямованому поширенню знань, що підвищують загальну й політичну культуру суб'єктів освітнього процесу з метою протидії поширенню ідеології екстремізму й тероризму; формуванню ціннісно-орієнтованих відносин; гуманізації відносин між представниками різних поколінь; розвитку процесів саморегуляції особистості.

Нами визначено, що сукупність усіх представлених заходів сприятиме формуванню психологічно стійкої особистості. В умовах психологічної захищеності виробляється позитивна соціальна поведінка, що спрямована на реалізацію її мети й добробут життєдіяльності. Тому забезпечення психологічної безпеки вищого навчального закладу та, як наслідок, прийняття та підтримка психологічної захищеності учасників освітніх відносин має бути пріоритетним напрямом діяльності служби психологічного супроводу в системі освіти.

Висновки. Таким чином, психологічна безпека освітнього середовища ВНЗ – це складне структурне утворення, компонентний склад якого має свої особливості залежно від суб'єктів навчально-виховного процесу. Робота в напрямі створення психологічної безпеки освітнього середовища повинна ґрунтуватися на гуманістично-орієнтованих технологіях і нормах особистісного розвитку. В основі таких технологій лежить якість процесу взаємодії, що приводить до актуалізації осо-

бистості самого викладача, формування в нього почуття професійної компетентності й задоволеності працею, сприяє формуванню здорової особистості студента, який активно творить і соціально адаптований, зниженню нервово-психічної напруги, підвищенню здатності до саморегуляції, єдності «Я», тобто формуванню психічного здоров'я учасників педагогічного процесу.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Апішева А.Ш. Психологічний супровід безпеки освітнього середовища вищого навчального закладу. *Соціальна робота в сучасному суспільстві: тенденції, виклики, перспективи* : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. Київ : Університет «Україна», 2017. С. 7–9.
2. Варивода К.С. Психолого-педагогічні аспекти підготовки майбутніх вчителів до створення психологічно безпечного освітнього середовища. *Молодий вчений*. 2017. № 9.1. С. 17–20.
3. Васянович Г.П. Роль педагога у формуванні безпечного освітнього середовища у вищому навчальному закладі. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2017. Випуск 4. URL: <http://sci.ldubgd.edu.ua:8080/jspui/bitstream/pdf> (дата звернення: 13.05.2021).
4. Гонтаровська Н.Б. Освітнє середовище як фактор розвитку особистості дитини. Київ : Дніпро-VAL, 2010. 623 с.
5. Кабаченко Т.С. Методы психологического воздействия. Москва : Педагогическое общество России, 2000. 539 с.
6. Малинівська Л.І. Педагогічні умови формування культури безпечної поведінки у студентів. *Молодий вчений*. 2015. №2 (17). С. 64–67.
7. Мешко Г.М., Мешко О.І. Формування психологічно безпечного освітньо-наукового середовища в закладі вищої освіти. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2020. Випуск 2 (47). С. 100–104.
8. Обеспечение психологической безопасности в образовательном учреждении : практическое руководство / под ред. И.А. Баевой. Санкт Петербург : Речь, 2006. 270 с.
9. Обозова О.О. Психологічна безпека освітнього середовища. *Психолог*. 2011. № 10 (442). С. 3–6.
10. Роціна С.М. Розвивальне освітнє середовище навчального закладу як умова особистісного розвитку учнів. *Педагогічний альманах*. 2011. № 12. Ч. 1. С. 34–38.
11. Цюман Т.П., Бойчук Н.І. Кодекс безпечного освітнього середовища : методичний посібник. Київ, 2018. 56 с.
12. Taraszkiewicz M., Kordziński J. Bezpieczna i przyjazna szkoła. Warszawa : WsiP, 2009. 88 s.